

The Position of Islamic Fiqh and Ethics and Citizenship Rights in Urban Development Projects (Case Study: Tabriz Atigh Project)

Asghar Molaei *

Assistant Professor of Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Hamid Ghaffari

PhD Candidate of Islamic Urban Planning, Tabriz Islamic Art University, Tabriz, Iran

Abstract

Every urban development project that is implemented, regardless of its subject, will have effects and consequences. Since these projects are implemented in the context of Iranian-Islamic cities, the rules and norms related to the culture of these cities must be observed in the implementation of these projects. One of the most important norms of Iranian-Islamic cities is to consider Islamic rules and ethics and citizenship rights in urban development projects. These principals are hardly considered in urban projects. In this regard, this research aims to study the position of Islamic rules and ethics and citizenship rights in urban development projects. The method adopted in the present study is descriptive-analytical, and in order to formulate the conceptual framework of the research, the method of content analysis of texts and logical reasoning has been used. Also, in this research, the Atigh project of Tabriz city, which is one of the largest projects for the renovation of worn-out tissues in the country, has been selected as the case study. The statistical population of the research also consists of residents, merchants, passers-by and users of the Atigh project. Findings show that the Atigh project of Tabriz city is at a low level in terms of compliance with the rules of jurisprudence, Islamic ethics and civil rights and has not been able to respond to the examples of these three dimensions. The results of this study can help urban management organizations to define projects based on maximum citizen satisfaction and ultimately the success of urban projects.

Keywords: Islamic Fiqh, Islamic ethics, citizenship rights, urban development projects.

* Corresponding Author: A.molaei@tabriziau.ac.ir

How to Cite: Molaei, A., & Ghaffari, H. (2022). The Position of Islamic Fiqh and Ethics and Citizenship Rights in Urban Development Projects (Case Study: Tabriz Atigh Project), *Journal of Urban and Regional Development Planning*, 7(22), 139-174.

جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های

عمران شهری (نمونه مطالعاتی: پروژه عتیق تبریز)

استادیار شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران

اصغر مولائی *

دانشجوی دکتری شهرسازی اسلامی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز،

تبریز، ایران

حمید غفاری

چکیده

هر پروژه عمران شهری که به اجرا درمی‌آید، صرف‌نظر از موضوع آن، آثار و پیامدهایی به دنبال خواهد داشت. از آنجایی که این پروژه‌ها در بستر شهرهای ایرانی - اسلامی اجرا می‌شوند باید قواعد و هنجارهای مربوط به فرهنگ این شهرها نیز در اجرای این پروژه‌ها رعایت شود. یکی از مهم‌ترین هنجارهای شهرهای ایرانی - اسلامی، در نظر گرفتن احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری می‌باشد، اصول و قواعدی که در کمتر پروژه شهری اجرا شده‌ای در شهرهای ایران می‌توان شاهد رعایت شدن آن‌ها بود. در همین راستا این پژوهش درصدد مطالعه جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری می‌باشد. روش اتخاذ شده در پژوهش حاضر، توصیفی - تحلیلی بوده که به منظور تنظیم مفاهیم و تدوین چارچوب مفهومی پژوهش از روش تحلیل محتوای متون و استدلال منطقی بهره گرفته شده است. همچنین در این پژوهش پروژه عتیق شهر تبریز که یکی از بزرگ‌ترین پروژه‌های نوسازی بافت‌های فرسوده کشور می‌باشد به‌عنوان نمونه مطالعاتی انتخاب گردیده است. جامعه آماری پژوهش را نیز ساکنان، کسبه، عابران و استفاده‌کنندگان از پروژه عتیق تشکیل می‌دهند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد پروژه عتیق شهر تبریز از منظر رعایت قواعد فقهی، اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در سطح پایینی قرار داشته و نتوانسته است به مصادیق این سه بعد از آثار و نتایج پروژه‌های عمران شهری پاسخگویی مناسب داشته باشد. نتایج این پژوهش می‌تواند به متصدیان مدیریت شهری، برای تعریف پروژه‌هایی مبتنی بر رضایت حداکثری شهروندان و در نهایت موفقیت هر چه بیشتر پروژه‌های شهری کمک کند.

کلیدواژه‌ها: احکام اسلامی، اخلاق اسلامی، حقوق شهروندی، پروژه‌های عمران شهری.

* نویسنده مسئول: A.molaei@tabriziau.ac.ir

مقدمه و بیان مسئله

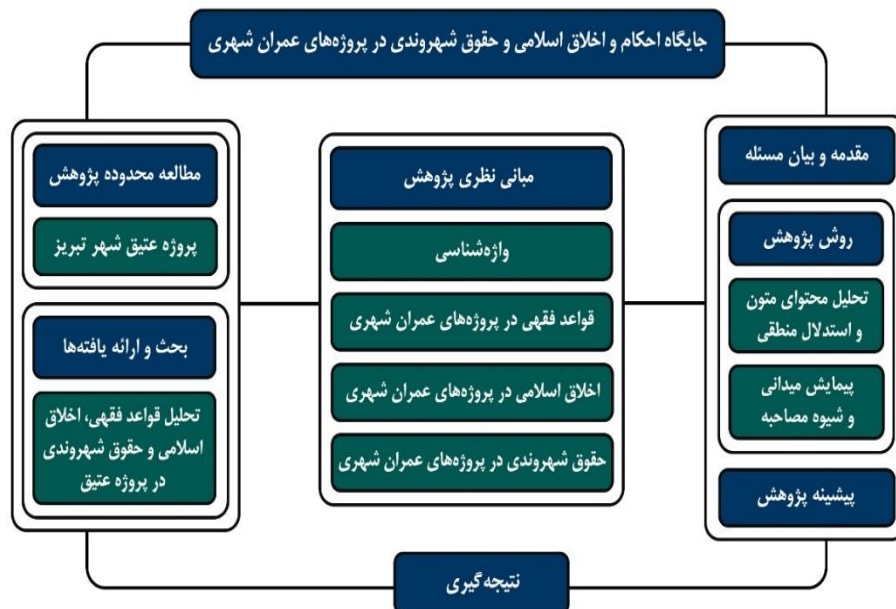
شهرها بستر و محیط فعالیت‌های انسانی هستند که نقش مهمی در زندگی ساکنان دارند و هر نوع مداخله‌ای که در سیستم شهر صورت گیرد دارای آثار و پیامدهایی برای شهر و ساکنان آن خواهد بود. یکی از مهم‌ترین مداخلاتی که در شهرها صورت می‌گیرد ایجاد پروژه‌های عمرانی به منظور آبادانی و رفاه شهرها می‌باشد که موجب ایجاد تغییرات و دگرگونی‌هایی در حوزه‌های مختلف حیات جمعی و فردی می‌شود. در کنار منافع فراوانی که این پروژه‌ها برای شهرها دارند در برخی موارد نمی‌توانند به اهداف مورد انتظار دست پیدا کنند به نحوی که آثار اجتماعی، فرهنگی و زیست‌محیطی نامطلوبی در شهرها برجای گذاشته و باعث نارضایتی ساکنان شهرها نیز می‌شوند. همان‌قدر که ایجاد این پروژه‌ها برای شهرها اهمیت دارد به همان اندازه کیفیت و فرآیند ایجاد آن‌ها نیز مهم است به نحوی که عدم توجه به آن منجر به تحمیل هزینه‌های سنگینی به شهروندان و مدیریت شهری خواهد شد. لذا ارزیابی آثار و پیامدهای پروژه‌ها جزء مهمی از برنامه‌ریزی و اجرای طرح‌ها و برنامه‌ها می‌باشد که باید مورد توجه مدیریت شهری قرار گیرد.

در شهرسازی ایرانی - اسلامی نیز به دلیل ماهیت شهرها و تأثیری که پروژه‌های عمران شهری بر زندگی انسانی دارد، توجه به احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌هایی که در شهرها اجرا می‌شوند نیازی اساسی است. این پروژه‌ها صرف‌نظر از موضوع آن، آثار و پیامدهایی به دنبال خواهد داشت و از آنجایی که این پروژه‌ها در بستر شهرهای ایرانی - اسلامی برنامه‌ریزی، طراحی و اجرا می‌شوند باید قواعد و هنجارهای مربوط به فرهنگ این شهرها نیز در فرآیند احداث آن‌ها رعایت شود. در همین راستا این پژوهش با بهره‌گیری از رویکرد استدلال منطقی درصدد استخراج احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری می‌باشد. در بخش نمونه مطالعاتی نیز پروژه عتیق شهر تبریز که یکی از بزرگ‌ترین پروژه‌های نوسازی بافت‌های فرسوده کشور می‌باشد از منظر احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی مورد مطالعه قرار گرفته است.

مهم‌ترین سؤال پژوهش نیز به این صورت است که جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری چیست؟

روش پژوهش

پژوهش حاضر به لحاظ روش از نوع توصیفی-تحلیلی می‌باشد به نحوی که برای تنظیم مفاهیم و تدوین چارچوب مفهومی و همچنین استخراج مؤلفه‌ها و معیارهای پژوهش از روش تحلیل محتوای متون و استدلال منطقی بهره گرفته شده است. همچنین به منظور مطالعه محدوده پژوهش از روش پیمایش میدانی و شیوهی مصاحبه استفاده شده است. فرایند انجام پژوهش به این صورت است که پس از طرح مسئله و بیان ضرورت رعایت احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری، به استخراج مؤلفه‌ها و شاخص‌های پژوهش پرداخته می‌شود. در ادامه در بخش مطالعه موردی نیز به بررسی جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه عتیق شهر تبریز پرداخته می‌شود. شکل ۱ فرآیند انجام پژوهش حاضر را نشان می‌دهد.

شکل ۱. فرآیند انجام پژوهش (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

پیشینه پژوهش

در رابطه با موضوع پژوهش برخی مطالعات انجام گرفته است که در ادامه به توضیح برخی از این مطالعات انجام شده به طور مختصر و در حد ضرورت اشاره خواهد شد:

- وفادار نصرالله‌زاده (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی احکام شهرسازی با رویکرد کاربری مسکونی» با بهره‌مندی از آیات قرآن، روایات و سنت پیامبر گرامی اسلام (ص) و اهل بیت (ع) و بر اساس تفاسیر و اصول و قواعد فقهی، نکات مرتبط با احکام کاربری مسکونی را استخراج و با بهره‌گیری از تحلیل محتوا بیان می‌کند میزان و محل استقرار کاربری‌های مسکونی از جهت سازگاری و وابستگی و ظرفیت می‌تواند تحت تأثیر احکام فقهی شکل گیرد. طبق این تحقیق مشخص گردید شهرسازی را می‌توان بر اساس فقه شیعی رقم زد و نوعی از شهرسازی بر پایه احکام اسلامی داشت. لذا با عملی شدن این پژوهش آنچه صورت می‌پذیرد مناسب‌سازی محصولات کاربری نظام شهرسازی و تسهیل و کارآمدی کاربری‌ها با توجه به احکام اسلامی است. ضمن اینکه بر این اساس سطح تعاملات اجتماعی که ناشی از باورهای دینی شهروندان است، ارتقاء می‌یابد.

- عندلیب (۱۳۹۷) در مقاله‌ای تحت عنوان «بررسی و تبیین اصول و قواعد شهرسازی از منظر فقه اسلامی» بیان می‌کند «فقه شهرسازی» که یکی از زیرشاخه‌های «فقه تمدنی» است، این رسالت را بر عهده دارد تا با روش اجتهادی اصول مدنظر اسلام را در حوزه شهرسازی از منابع معتبر اسلامی استخراج و در اختیار مجریان امر قرار دهد. فرضیه پژوهش نیز به این صورت است که از منظر فقه اسلامی اصول و قواعدی همچون: لزوم عمران و آبادانی زمین، مصلحت، عدم اضرار به انسان‌ها و محیط‌زیست، حرمت اتلاف و ... بر مقوله شهرسازی حکم‌فرما است. برای بررسی این فرضیه نیز با روش اجتهادی به بررسی منابع اصیل اسلامی پرداخته است. درنهایت نیز بر اساس بررسی‌هایی که در پژوهش صورت پذیرفت مشخص گردید می‌توان با تکیه بر تراث فقه اسلامی قواعد مهمی را در حوزه مسائل شهرسازی استخراج و تبیین کرد.

- ولی‌زاده اوغانی و وفایی پورسرخابی (۱۳۹۷) در مقاله‌ی «اخلاق و ارتباط آن در معماری» با بهره‌گیری از روش اسنادی و با رویکرد تفسیری، با تکیه بر مطالعات انجام‌شده به تبیین ارتباط اخلاق و معماری پرداخته‌اند. بر اساس نتایج تحقیق، آن‌ها بیان می‌کنند می‌توان نسبت اخلاق و معماری را در سه حوزه کلی یعنی: اخلاق در حرفه معماری (اخلاق حرفه‌ای یا اخلاق شخص معمار)، اخلاق در معماری (صفات ساختمانی) و اخلاق و رفتار متأثر از محصول عمل معماری بررسی کرد. اخلاق حرفه‌ای در معماری در حوزه‌های اخلاق بندگی و جلب رضای خدا، اخلاق فردی همچون صداقت و تواضع فرد، اخلاق سازمانی (اجتماعی) مانند مشورت و احترام به حقوق و نظر دیگران و اخلاق زیست‌محیطی مانند توجه به معیارهای پایداری قابل‌پیگیری است. آن‌ها همچنین بیان می‌کنند بنای معماری مکان نمودارشدن اخلاق فردی و حرفه‌ای معماران است. با حرفه‌ای‌گری، اخلاق‌مند شدن و مسئولیت‌پذیری معمار در قبال خود، خدا، طبیعت و دیگران، اثر معماری وی نیز با طراحی مناسب و اخلاق‌مند جلوه‌گر صفات اخلاقی خواهد شد.

- بمانیان و همکاران (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه‌ی عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی-اسلامی)» با رجوع به قرآن و احادیث، تجلی اصل «لاضرر و لاضرار» به‌عنوان مهم‌ترین اصل حقوق شهروندی، بر پایه‌ی عدل در معماری مسکونی، بررسی کرده‌اند. نتایج حاصل بیان‌کننده‌ی این موضوع است که این اصل به‌عنوان مهم‌ترین اصل مرتبط با حقوق شهروندی، در تمامی ابعاد معماری خانه‌های ایرانی-اسلامی تأثیر گذاشته است. این تأثیرات برگرفته از مفهوم عدل است که شامل تعادل و توازن در پلان و نما، هماهنگی واحد مسکونی با دیگر واحدها، مسئله حریم خصوصی و عمومی و محرمیت در معماری بناها در نظر گرفته شده است. اصول دیگری چون احترام به دیگر افراد نظیر همسایگان و عابران، رعایت حق شفعه، احترام به حقوق همسایگان در استفاده از منابع طبیعی نظیر آب، نور، آفتاب و ...، رعایت پاکیزگی و عدم آسیب رساندن به همسایگان و دیگر افراد از نظر

بصری، صوتی و ... همگی جزو اصولی هستند که در فقه اسلامی رعایت آن ضروری است.

مبانی نظری پژوهش

واژه‌شناسی

در این بخش از پژوهش، واژه‌شناسی مفاهیم اصلی پژوهش که عبارت‌اند از «فقه»، «اخلاق»، «حقوق شهروندی» و «پروژه شهری» به شرح ذیل ارائه می‌شود:

فقه: لغت‌شناسان عرب واژه «فقه» را به مطلق «فهم، علم و ادراک» معنا کرده‌اند؛ هرچند برخی از لغویین دایره معنایی این واژه را ضیق کرده و گفته‌اند: «علمی که با تأمل و اندیشیدن به دست می‌آید» علم فقه نام دارد. در اصطلاح نیز معنای معروف و مشهور آن عبارت است از «مجموعه قضایایی که کاشف از حلال و حرام و اعتبارات الهی است. قضایایی که با تلاش و اجتهاد «فقیه» از منابع و مستندات شرعی استخراج می‌شود» (عندلیب، ۱۳۹۷، ۸ و ۷).

اخلاق: اخلاق در لغت به معنای مجموعه‌ی عادت‌ها و رفتارهای فرهنگی پذیرفته‌شده میان مردم یک جامعه؛ رفتار، خلق‌وخوی، خوی‌های پسندیده، رفتار شایسته و پسندیده و ... آمده است (ولی‌زاده اوغانی و وفایی پورسرخابی، ۱۳۹۷، ۲). بیشتر عالمان اخلاق باور دارند که اخلاق حال یا ملکه‌ای برای نفس است که با داشتن آن، رفتار بدون اندیشه و با سهولت و آسانی از طرف کسی که این هیئت نفسانی را دارد صادر می‌شود (میرمعزی، ۱۳۹۵، ۳۷).

حقوق شهروندی: حقوق شهروندی مجموعه‌ای از حقوق با هر درجه از اهمیت است که در قلمرو حکومتی برای اتباع قلمرو شناخته شده است. در تعریف جوهری شهروندی، عضویت شهروند در محدوده حاکمیت دولت ملی با تأکید بر حقوق مدنی، حقوق سیاسی

و حقوق اجتماعی هر شهروند همراه است؛ بنابراین چنین حقوقی را مجموعه حقوق شهروندی گویند (طاهری، ۱۳۹۵، ۴).

پروژه شهری: پروژه‌های شهری، برنامه‌های عمرانی زمان‌مندی هستند که در جهت تأمین منافع عمومی شهروندان، با محوریت شهرداری (و همکاری سایر نهادهای دخیل در مدیریت شهری) انجام می‌گیرند (شکوهی بیدهندی، ۱۳۹۲، ۲۵).

احکام و قواعد فقهی در پروژه‌های عمران شهری

از مهم‌ترین قواعد فقهی مرتبط با اجرای پروژه‌های عمرانی در شهرها قواعد فقهی «تسلیط»، «لاضرر و لااضرار»، «لاخرج»، «نفی سبیل»، «مصلحت»، «اهم و مهم»، «اتلاف» و «تسبیب» می‌باشند که در ادامه به توضیح هر یک از این قواعد پرداخته می‌شود:

قاعده تسلیط: قاعده تسلیط یا سلطه از مسلمات مسائل فقهی است که در ابواب مختلف فقه به آن تمسک شده است. مبنای این قاعده بنای عقلاء و حدیث شریف «الناسُ مُسَلِّطُونَ عَلَىٰ أَمْوَالِهِمْ» است (مولائیان، ۱۳۹۴، ۱۹). مفاد قاعده این است که هر مالکی، نسبت به مال خود تسلط کامل دارد و می‌تواند در آن هرگونه تصرفی اعم از مادی و حقوقی بکند و هیچ‌کس نمی‌تواند او را بدون مجوز شرعی از تصرفات در آن منع کند؛ به عبارت دیگر، به موجب این قاعده، اصل بر آن است که همه گونه تصرفات برای مالک مجاز است، مگر آنکه به موجب دلیل شرعی خلاف آن ثابت گردد (رحمانی‌نیا و مجتهدسلیمانی، ۱۳۹۹، ۱۶۳) بنابراین هر پروژه‌ای که در شهرها اجرا می‌شود باید بر مبنای رعایت حقوق مالکیت شهروندان برنامه‌ریزی و احداث گردد.

قاعده لاضرر و لااضرار: قاعده لاضرر قاعده‌ای است که از حدیث نبوی (ص) «لَا ضَرَرَ وَ لَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ» استفاده می‌شود و یکی از مشهورترین قواعد فقهی است که خود مستند بسیاری از مسائل فقهی می‌باشد. به موجب این قاعده، در یک نظام اسلامی هر حکمی که اجرای آن مستلزم زیان رساندن به دیگران شود. قابل اجرا نخواهد بود؛ حال این

زیان جانی باشد و یا مالی و یا معنوی و روحی فرق نمی‌کند (سیفیان، ۱۳۷۷، ۷۳). بدین ترتیب می‌توان گفت بر اساس این قاعده هرگونه ضرر مالی و جانی به شهروندان، محیط‌زیست و جانداران در اجرای پروژه‌های عمران شهری ممنوع است.

قاعده لاحرج: عسر در مقابل یسر به معنی دشواری و حرج به معنی ضیق و بیرون از توان و مشکلی که راه خروج ندارد آمده است. معنی قاعده آن است که در اسلام هیچ‌گونه حکمتی که انسان را به دشواری و تنگنا و مشقت وادارد به‌طوری که او را از آن گریزی نباشد وجود ندارد؛ بنابراین تعریف به هر مشکلی نمی‌توان حرج گفت و تنها مشکلی را حرج می‌گویند که راه گریزی از آن نباشد و فرد در ضیق و تنگنا قرار گیرد. معیار حرج شخصی است. انجام امری ممکن است برای شخصی دشوار و برای دیگری آسان باشد؛ بنابراین در مواردی که احکام موجب حرج است به مقتضای این قاعده منتفی شده و به احکام ثانویه ترخیصی مبدل می‌گردد. از ادله این قاعده می‌توان به آیه: «وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ» (سوره حج، آیه ۷۸) و آیات ۱۸۵ و ۲۸۶ سوره بقره اشاره کرد (مولائیان، ۱۳۹۴، ۲۱ و ۲۰) بر اساس این قاعده می‌توان گفت پروژه‌های عمرانی باید به نحوی طراحی و اجرا شوند که کم‌ترین سختی و بیش‌ترین راحتی را برای ساکنان به ارمغان آورند.

قاعده نفی سبیل: از قواعد پرکاربرد در فقه اسلامی قاعده‌ی نفی سبیل است که مطابق قول مشهور مستنبط از آیه‌ی «وَلَوْ كُنَّ يَجْعَلُ اللَّهُ لِلْكَافِرِينَ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ سَبِيلًا» (سوره نساء، آیه ۱۴۱) و همچنین احادیثی که در این موضوع از ائمه‌ی طاهرين صادر شده است می‌باشد (شکاری و همکاران، ۱۳۹۶، ۳۲). طبق قاعده نفی سبیل خداوند متعال در شرع مقدس اسلام، حکمی را که موجب چیرگی یا نفوذ و تسلط کافران بر مسلمانان شود جعل نکرده است و هر حکمی که دایره‌ی مدار سلطه‌ی کافران بر مسلمانان یا آحاد جامعه اسلامی شود، از جانب خداوند متعال نیست و نباید از آن پیروی کرد (صفائی و جلالی، ۱۴۰۱، ۹۶۷). بدین

ترتیب هر پروژه‌ای که در بستر شهرها ایجاد می‌گردد باید بر مبنای الگوگیری از مدل شهرسازی ایرانی-اسلامی و مبتنی بر فرهنگ بومی باشد.

قاعده مصلحت: مصلحت در اصطلاح عبارت است از جلب منفعت و دفع ضرر. غزالی مصلحت را چنین تعریف می‌کند: مصلحت عبارت است از محافظت بر مقصود شرع، مقصود شرع هم بر پایه این اصول قرار دارد: حفظ دین، جان، نسل و مال مردم؛ بنابراین هرچه که در بردارنده حفظ و برپایی این اصول باشد، مصلحت است و هر چه از آن‌ها بکاهد و موجب نقصی در آن‌ها گردد، مفسده و جلوگیری از آن مصلحت است. رکن این تعریف «مقصود شرع» است؛ از این رو در مواردی که عرف یا عقل به مصلحتی واقف می‌گردند و به آن حکم می‌کنند، حجیت آن‌ها تنها از طریق ایجاد ملازمه با شرع قابل اثبات است (نظرزاده، ۱۳۹۲، ۶۱). بر اساس این قاعده می‌توان استنباط کرد هر پروژه‌ای که در شهرها طراحی و احداث می‌شوند باید بر مبنای مصلحت عمومی و در نظر گرفتن مصالح مادی و معنوی عموم مردم، محیط‌زیست و سایر جانداران باشد.

قاعده اهم و مهم: از حیث لغوی، اهم امری را گویند که انجام آن از اهمیت بسزایی برخوردار است؛ یعنی امری که مهم‌تر است، خواه مهم‌تر، از نظر مصلحتی که دارد یا مفسده‌ای که در آن است. در واقع اهم یعنی مهم‌تر و به امری که دارای مصلحت بیشتری و ضرر کمتری نسبت به دیگری باشد، اهم می‌گویند و در برابر آن «مهم» قرار دارد. اهم و مهم، در اصطلاح فقهی به معنای تقدم حکم مهم‌تر است، درجایی که بین دو حکم (مهم و مهم‌تر)، اعم از حق یا تکلیف، در مقام عمل مزاحمت دوجانبه وجود دارد؛ یعنی باید به حکم اهم عمل کرد (دیلمی و جلیلی مراد، ۱۳۹۹، ۹)؛ بنابراین ترجیح دادن مصالح عمومی بر مصالح فرد یا عده‌ای محدود در احداث پروژه‌ها می‌تواند از مصادیق کاربرد این قاعده در پروژه‌های توسعه شهری باشد.

قاعده اتلاف: فقیهان در موارد مختلف برای اثبات ضمان و مسئولیت مدنی، به «قاعده‌ی اتلاف» تمسک جسته‌اند. ایشان این قاعده را با عبارت «من أَلَفَ مَالَ الْغَيْرِ فَهُوَ وَ لَهْ ضَامِنٌ»

عنوان نموده و در اعتبار آن چنین گفته‌اند که اثبات این که اتلاف موجب ضمان است، نیازی به بیان ادله ندارد؛ همین که ضرورت و اجماع و نصوص فراوانی بر این دلالت می‌کند که مال، عمل و عرض و خون مسلمان محترم بوده و نمی‌توان به آن ضرر وارد کرد، بر این قاعده دلالت دارد. می‌توان بر این نظر بود که «قاعده‌ی اتلاف، تنها ناظر به خسارات مالی نیست، بلکه ضرورت جبران خسارات دیگر، از جمله خسارت معنوی نیز از آن قابل استنباط است؛ چراکه طبق ادله‌ی مورد استناد، مفاد قاعده این است که هر کس موجب خسارت شخص دیگر در مال، منافع، جان، آبرو، حیثیت و یا هر حق دیگر شود، ضامن است و اختصاص به تلف مال ندارد» (عندلیب، ۱۳۹۷، ۱۶ و ۱۵). بر اساس این قاعده است که می‌توان گفت احداث پروژه در صورتی که موجب اتلاف مال و جان شهروندان گردد ممنوع است.

قاعده تسبیب: بسیاری از فقیهان، قاعده تسبیب را شاخه و مصداقی از قاعده‌ی اتلاف قلمداد کرده‌اند؛ و اتلاف را به «اتلاف بالمباشره» و «اتلاف بالتسبیب» تقسیم نموده‌اند. در تسبیب، عمل شخص مستقیماً مال دیگری را از بین نمی‌برد، بلکه رابطه بین عمل شخص و اتلاف مال به این گونه است که اگر آن عمل واقع نشود، تلف مال نیز اتفاق نمی‌افتد. وجه اشتراک قاعده‌ی اتلاف و قاعده‌ی تسبیب این است که در هیچ کدام از این دو قاعده، عمد و قصد اضرار لازم نیست؛ بلکه همین اندازه که تلف و ضرر به دیگری وارد شود، کافی است (عندلیب، ۱۳۹۷، ۱۷ و ۱۶). بدین ترتیب احداث پروژه‌های عمران شهری بدون در نظر گرفتن تمهیدات مناسب به گونه‌ای که باعث اتلاف مال و جان شهروندان شود ممنوع است.

در پایان این بخش از پژوهش، مصادیق قواعد فقهی در پروژه‌های عمران شهری به

شرح جدول ۱ جمع‌بندی و ارائه می‌گردد:

جدول ۱. قواعد فقهی در پروژه‌های عمران شهری

قاعده تسلیط	
<p>- پرهیز از تملک اجباری املاک و زمین‌های مالکان در برنامه‌ها و اقدامات؛</p> <p>- در نظر گرفتن حریم دیگران در ساخت پروژه‌ها؛</p> <p>- پرهیز از ساخت‌وساز خارج از عرف و بلندمرتبه‌سازی‌های غیرمعمول که نوعی تجاوز به حریم دیگران محسوب می‌شود؛</p> <p>- طراحی و ساخت پروژه‌ها به نحوی که از شهروندان در مقابل ناامنی محافظت کند.</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
قاعده لاضرر و لاضرار	
<p>- ممنوعیت ضرر به محیط‌زیست و زیستگاه‌های طبیعی اعم از آب و دریا، جنگل‌ها و مراتع و جانوران در برنامه‌ها و اقدامات؛</p> <p>- نباید اجرای یک پروژه در گرو از دست رفتن حق بهره‌برداری نسل‌های آینده گردد؛</p> <p>- رعایت حریم و اشرافیت در طراحی و ساخت پروژه‌ها؛</p> <p>- ممنوعیت ضرر به حقوق سایر انسان‌ها اعم از مناطق هم‌جوار؛</p> <p>- پرهیز از بلندمرتبه‌سازی‌های افراطی که موجب ایجاد خردقلیم و سایه‌اندازی بر خانه‌های اطراف و همچنین باعث افزایش تراکم جمعیتی و ترافیک در محدوده می‌شود.</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
قاعده لاجرح	
<p>- جلوگیری از ایجاد سروصدای زیاد و آلودگی‌های صوتی در فرایند اجرا و ساخت پروژه‌ها؛</p> <p>- جلوگیری از اختلال در تردد وسایل نقلیه و عابران پیاده؛</p> <p>- مجوز ندادن به کاربری‌ها و فعالیت‌های ناسازگار و مزاحم زندگی خصوصی و عمومی انسان‌ها؛</p> <p>- در نظر گرفتن حقوق اقشار آسیب‌پذیر و کم‌توان همچون معلولان، سالمندان، کودکان و ...</p> <p>- تعریف پروژه‌ها به نحوی که کم‌ترین سختی و بیش‌ترین راحتی را برای استفاده‌کنندگان داشته باشد. به‌عنوان مثال در نظر گرفتن عرض کافی برای پیاده‌روها، مناسب‌سازی فضاهای شهری، اهمیت به کنج‌ها و گوشه‌ها و ...</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
قاعده نفی سبیل	
<p>- الگوگیری از مدل‌های شهرسازی ایرانی-اسلامی به‌جای مدل‌های شهرسازی غربی؛</p> <p>- ساخت پروژه‌های شهری بر مبنای فرهنگ ایرانی-اسلامی؛</p> <p>- تجدیدنظر در ساختار طرح‌های جامع و تفصیلی که الگویی برآمده از تجارب کشورهای اروپایی در قرن بیستم است که در اغلب آن‌ها نیز منسوخ شده است؛</p> <p>- بهره‌گیری از الگوهای ایرانی-اسلامی در طرح‌هایی مانند پیاده‌راه‌سازی، آپارتمان‌سازی و ... به‌جای استفاده از الگوهای بیگانه.</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
قاعده مصلحت	
<p>- در نظر گرفتن مصلحت عمومی در فرآیند قانون‌گذاری و برنامه‌ریزی و اجرای پروژه‌ها در حوزه</p>	<p>مصادیق در</p>

پروژه‌های عمران شهری	شهرسازی؛ - در نظر گرفتن مصالح مادی و معنوی عموم مردم، محیط‌زیست و سایر جانداران در طراحی و ساخت پروژه‌های شهری.
قاعده اهم و مهم	
مصادیق در پروژه‌های عمران شهری	- ترجیح دادن مصالح عمومی بر مصالح فرد یا عده‌ای محدود در پروژه‌های توسعه شهری.
قاعده اتلاف	
مصادیق در پروژه‌های عمران شهری	- ممنوعیت احداث پروژه در صورتی که باعث ممانعت دید و نور و مزاحمت‌های دیگر برای همسایگان شود و موجب اتلاف مال آنان گردد؛ - تعریف کاربری‌ها و فعالیت‌های نامناسب برای پروژه به گونه‌ای که خسارت مادی و معنوی به شهروندان وارد شود ممنوع است؛ - ایجاد آلودگی‌های صوتی و بصری و سد نمودن مسیر عبور و مرور شهروندان در فرآیند احداث و اجرای پروژه‌ها ممنوع است.
قاعده تسبیب	
مصادیق در پروژه‌های عمران شهری	- استفاده از تراکم غیرمجاز، عدم تأمین پارکینگ، تفکیک قطعات بزرگ‌تر یا کوچک‌تر یا کوچک‌تر از عرف منطقه و صدور پروانه به صورتی که به زیبایی منطقه ضربه بزند ممنوع است؛ - عدم جانمایی پارکینگ، منجر به پارک خودرو در معبر و کاهش ایمنی عابران پیاده به دلیل کاهش عرض مفید معبر می‌شود بنابراین ممنوع است؛ - در صورتی که عدم نظارت بر احداث پروژه باعث افزایش ناامنی برای شهروندان شود، در این صورت لزوم نظارت بر پروژه امری ضروری است.

(مأخذ: عندلیب ۱۳۹۷ - یافته‌های پژوهش)

اخلاق اسلامی در پروژه‌های عمران شهری

دامنه‌ی تأثیر تصمیمات حرفه‌ی برنامه‌ریزی شهری و تهیه‌ی طرح‌های توسعه شهری به این دلیل که فرایندی مبتنی بر مؤلفه‌های ارتباط آفرینی، هدفمندی، نیروی انسانی و سازمان‌دهی است و طیف گسترده‌ای از ذی‌نفعان را شامل می‌شود، طیف وسیعی از جامعه خواهد بود و در این حرفه نیز همانند هر حرفه‌ی دیگری که تعاملات گسترده با مردم و جامعه دارد، رعایت اصول اخلاقی در اتخاذ تصمیمات و تهیه‌ی طرح‌های توسعه شهری حساسیت و ضرورت بسزایی خواهد داشت (صفری و همکاران، ۱۳۹۹، ۴۵ و ۴۴). اخلاق

حرفه‌ای در گذشته با محوریت انسان و انگیزه خدمت به دیگران بوده که در طول تاریخ متحول شده است. بخش بزرگی از اخلاق حرفه‌ای به‌طور مفهومی، اخلاق در زندگی فردی شغلی و اخلاق سازمانی را نیز دربرمی‌گیرد. اخلاق حرفه‌ای مجموعه‌ای است که باید افراد داوطلبانه و بر اساس ندای وجدان و فطرت خویش در کار حرفه‌ای رعایت کنند؛ بدون اینکه الزام خارجی داشته باشند یا در صورت تخلف به مجازات‌های قانونی دچار شوند (قربانی و همکاران، ۱۳۹۹، ۱۰۱). اخلاق، هنجارهای رفتاری و اخلاق حرفه‌ای برنامه‌ریزان شهری به‌مثابه‌ی جراحانی محتاط بیش از هر چیزی عهده‌دار عمل اجتماعی و شناخت در حوزه‌ی عمومی باهدف تأمین منفعت عامه هستند. در حقیقت، موضوع‌های اخلاقی در بیشتر تصمیم‌های برنامه‌ریزی وجود دارند و برنامه‌ریزان در بسیاری از موارد با این موضوع‌ها مواجه می‌شوند (ملک‌پور اصل و دستواره، ۱۳۹۸، ۷۲). از مهم‌ترین اصول اخلاقی می‌توان به «صداقت»، «انصاف»، «تواضع»، «تعهد» و «خیرخواهی» اشاره کرد که در ادامه توضیحات هر یک از این اصول آورده می‌شود:

صداقت: صداقت در منابع دینی، ضد دروغ‌گویی و به معنای راست‌گویی است (علیزاده ثانی و همکاران، ۱۳۹۳، ۳). در مطالعه تعاریف و پژوهش‌های مختلف در حوزه‌ی صداقت چهار جنبه‌ی رفتاری نمایان می‌شود: صداقت به‌عنوان؛ تطبیق گفتار و عمل، صداقت به‌عنوان؛ ثبات در ناملايمات، صداقت به‌عنوان؛ روراست بودن با خود و صداقت به‌عنوان؛ رفتار اخلاقی (همان، ۲). بر همین اساس است که می‌توان گفت صداقت و راست‌گویی با مردم و ذی‌نفعان پروژه می‌تواند نقش مهمی در جلب مشارکت و حمایت از پروژه‌های عمرانی در شهرها ایفا کند.

انصاف: از بررسی آرای علامه طباطبایی و ابن‌سینا، انصاف را می‌توان به معنای گذاشتن هر چیزی در جایگاه شایسته و بایسته‌ی خود و پرهیز از افراط و تفریط دانست (میرغلامی و همکاران، ۱۳۹۷، ۴۶)؛ بنابراین پروژه‌هایی که در شهرها ایجاد می‌گردند باید مبتنی بر

رعایت انصاف در برابر همهی شهروندان و ذی‌نفعان پروژه بوده و اجرای آن‌ها به گونه‌ای باشد که هیچ ظلمی بر ساکنان وارد نشود.

تواضع: ریشه تواضع از واژه «وضع» است که در اصل به معنای فرو نهادن، خود را کوچک نشان دادن، فروتنی کردن، نرمی و افتادگی و شکسته‌نفسی، خضوع و فرمان‌برداری و تخاشع است. تواضع بیش از هر چیز یک فضیلت است. رابرت سولومون در کتاب «روشی بهتر برای تفکر در مورد کسب‌وکار» این فضیلت را به این صورت تعریف کرده است: یک خصیصه نافذ مبتنی بر شخصیت که به فرد اجازه می‌دهد تا در یک جامعه خاص رفتار متناسب و حتی برتر و ستوده داشته باشد (محمدیان و همکاران، ۱۳۹۷، ۵۶۴). بدین ترتیب یک پروژه‌ی عمرانی باید به نحوی ایجاد گردد که نشان‌دهنده تواضع و عدم خودنمایی هم در بعد کالبدی و هم در ابعاد دیگر پروژه باشد.

تعهد: تعهد واژه‌ای عربی و از ریشه‌ی عهد به معنای پیمان، وصیت و به گردن گرفتن امری است (احمدی، ۱۳۸۸، ۸). در فقه و حقوق، واژه‌ی تعهد در دو معنی به کار می‌رود. یکی در معنی عام خود که معادل الزام، التزام، شرط، اشتراط، عهد، عهده، ضمان، تکلیف و شامل تمام تکالیف و حقوق دینی است؛ خواه از نوع الزامات قهری و قانونی ناشی از اسباب قهری، خواه از التزامات ارادی و قراردادی به شمار رود و منشأ قراردادی داشته باشد (همان، ۹). بر این اساس است که می‌توان گفت همهی دست‌اندرکاران ایجاد پروژه‌های عمرانی در شهرها باید نسبت به رعایت حقوق همهی شهروندان اعم از معلولان، سالمندان، کودکان، زنان و ... متعهد باشند.

خیرخواهی: «خیرخواهی» یا «نصیحت»، یعنی درخواست عمل یا سخنی که مصلحت‌کننده آن کار را در پی داشته باشد، یا دعوت به آنچه صلاح مخاطب در آن باشد و نهی از چیزی که تباهی و فساد در پی دارد؛ بنابراین، ناصح و خیرخواه کسی است که به کردار و گفتار نیک راهنمایی کند. نصیحت و خیرخواهی نسبت به مردم، در قرآن و روایات از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (دانشنامه اسلامی - wiki.ahlolbait.com)؛ بنابراین

پروژه‌ای می‌تواند موفق باشد و رضایت حداکثری شهروندان را به دست آورد که مبتنی بر اصل خیرخواهی و بر اساس توجه به منفعت عمومی باشد.
در ادامه پژوهش مصادیق اخلاق اسلامی در پروژه‌های عمران شهری به شرح جدول ۲ ارائه می‌گردد:

جدول ۲. اخلاق اسلامی در پروژه‌های عمران شهری

در ارتباط با خدا	
<ul style="list-style-type: none"> - توحید، وحدت و هم‌زبانی کالبدی، مصالح، ارتفاع و ... در پروژه‌ها؛ - تزئینات اسلامی، همگونی درون و برون پروژه؛ - ذکر و خدامحوری در کالبد و ذات بنای پروژه. 	مصادیق در پروژه‌های عمران شهری
در ارتباط با انسان	
<ul style="list-style-type: none"> - محرمیت و توجه به حریم همسایگی؛ - مردم‌واری و توجه به مناسبات انسانی در پروژه‌ها؛ - توجه به اقشار کم‌توان مانند معلولین، سالمندان، کودکان و ... 	مصادیق در پروژه‌های عمران شهری
در ارتباط با نفس	
<ul style="list-style-type: none"> - تواضع و عدم خودنمایی؛ - مسئولیت‌پذیری در قبال خود، خدا، خلق و طبیعت؛ - انصاف و عدالت در طراحی و سامان‌دهی فضایی و کالبدی؛ - صداقت، تعهد و امانت‌داری؛ - خیرخواهی در برنامه‌ریزی، طراحی و اجرای پروژه‌ها. 	مصادیق در پروژه‌های عمران شهری
در ارتباط با طبیعت	
<ul style="list-style-type: none"> - استقرار پروژه بر اساس وضعیت اقلیمی و اصل احترام به طبیعت؛ - جهت‌گیری مناسب پروژه و کم‌ترین آسیب به منابع طبیعی؛ - بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر، مصالح و سازه بوم‌آورد. 	مصادیق در پروژه‌های عمران شهری

(مأخذ: ولی‌زاده اوغانی و وفایی پورسرخابی ۱۳۹۷ - یافته‌های پژوهش)

حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری

در این بخش از پژوهش به مفاهیم حقوق شهروندی هشت گروه که شامل «معلولین»، «سالمندان»، «کودکان»، «زنان»، «دست‌فروشان»، «کسبه و مغازه‌داران»، «عابران» و «نسل‌های آینده» می‌شوند به شرح ذیل پرداخته می‌شود:

معلولین: طبق تعریف سازمان بهداشت جهانی، معلولیت وصفی است که از اختلال یا ناتوانی ناشی می‌شود و شخص را از اجرای نقش طبیعی او باز می‌دارد (اعتمادشیرخ الاسلامی و دلجوان، ۱۳۹۳، ۳۷). یکی از مهم‌ترین ساکنان شهر که توجه کمتری به آن‌ها می‌شود معلولان می‌باشند. معلولان از هر نوع معلولیت جسمی یا روحی که برخوردار باشند، علی‌رغم وجود قوانین بهره‌مندی برابر از حقوق شهروندی، همچون سایر شهروندان، در عمل با توجه به وجود طراحی‌ها و ساخت‌وسازهای غیراصولی و به‌دوراز حداقل استانداردها، این اقشار از دسترسی سهل و آسان به اماکن عمومی شهر محروم‌اند و این امر لزوم توجه بیش‌ازپیش به طراحی‌های اصولی و همراه با رعایت استاندارد به‌ویژه در اماکن عمومی شهر که مورد استفاده اقشار و گروه‌های مختلف است را گوشزد می‌کند (شاطریان و همکاران، ۱۳۹۵، ۶۰)؛ بنابراین طراحی پروژه‌های شهری باید با در نظر گرفتن محدودیت‌های جامعه معلولین انجام گرفته تا قابلیت دسترسی آسان و بدون مانع به پروژه برای این قشر از جامعه فراهم شود.

سالمندان: سالمندان از جمله گروه‌های اجتماعی هستند که به دلیل شرایط سنی و کاهش نسبی فعالیت‌های کاری، عمدتاً از فضاهای شهری برای انجام فعالیت‌های اختیاری و اجتماعی استفاده می‌کنند (افشارلاهوری و همکاران، ۱۳۹۶، ۴). سالمندان به دلیل موقعیت سنی و اجتماعی و برخورداری از فراغت بیشتر و به‌خصوص لزوم فعالیت‌های جسمانی منظم و مداوم، مانند پیاده‌روی، زمان بیشتری از اوقات فراغت خود را در فضاهای شهری سپری می‌کنند و مناسب یا نامناسب بودن فضای شهری بر میزان حضورپذیری و کیفیت آن تأثیری تعیین‌کننده دارد و مبین اهمیت فضای شهری در شهر است (حیدری و همکاران، ۱۴۰۰، ۱۹۶). بدین ترتیب ایجاد بستر مناسب برای افزایش مشارکت اجتماعی و فرهنگی سالمندان باهدف ایجاد تحرک و پیشگیری از ناتوانی‌های ناشی از کم‌تحرکی می‌تواند از نکات مهم در ایجاد پروژه‌ها با مدنظر قرار دادن حقوق این قشر از جامعه باشد.

کودکان: طبق تعاریف حقوقی در جمهوری اسلامی ایران، کودک به فردی اطلاق می‌شود که به سن بلوغ شرعی نرسیده باشد (کربلایی حسینی غیاثوند و سهیلی، ۱۳۹۲، ۶۰). یکی از حقوق و امتیازهایی که در پیمان‌نامه‌های بین‌المللی نیز در نظر گرفته شده، توجه به نظر کودکان به‌عنوان شهروندان کوچک در برنامه‌ریزی، طراحی و اداره محیط زندگی آنان است (حبیبی و همکاران، ۱۳۹۷، ۱۱۲). توجه به طراحی فضاهای شهری، به‌ویژه در پروژه‌هایی که با اهداف مشارکت کودکان و توجه به نیازها و خواسته‌های آنها می‌باشد، می‌تواند علاوه بر فراهم آوردن محیطی منطبق بر خواسته‌های کودکان، با ایجاد فرصت مشارکت و دادن نقش اجتماعی به آنها موجب بالابردن آگاهی‌های اجتماعی و توسعه مشارکت واقعی و خلاقانه در جامعه باشد (کربلایی حسینی غیاثوند و سهیلی، ۱۳۹۲، ۶۱-۶۰). همچنین تأمین امنیت فیزیکی و روانی کودکان در طراحی و ساخت پروژه‌ها می‌تواند از جمله حقوق مهم آنان در پروژه‌های تعریف شده در شهرها باشد.

زنان: در دیدگاه‌های جدید توسعه، دستیابی به توسعه پایدار بدون مشارکت فعال زنان در تمام عرصه‌ها امکان‌پذیر نیست (هزارجریبی و امانیان، ۱۳۹۰، ۲). عوامل متعددی زنان را در فضاهای شهری محدود می‌کند؛ عوامل کالبدی و طراحی فضا و هنجارهای غالب اجتماعی و فرهنگی از این دست عوامل هستند (خادم‌الحسینی و شیرخانی، ۱۳۹۳، ۱۷۴). از منظر عدالت فضایی، زنان گروهی اجتماعی در نظر گرفته می‌شوند که نیازهای متفاوتی در شهر دارند. از آنجاکه هدف عدالت فضایی دسترسی همه‌ی شهروندان فارغ از قیود سنی، جنسیتی و ... به امکانات و خدمات عمومی فضاست، توجه به نیازهای زنان در برنامه‌ریزی‌های شهری عاملی اساسی در دستیابی به عدالت محسوب می‌شود (فاضلی و ضیاچی، ۱۳۹۳، ۶۲)؛ بنابراین در نظر گرفتن اصل عدالت فضایی بین زنان و مردان در برنامه‌ها و اقدامات می‌تواند نقش مهمی در تأمین حقوق شهروندی زنان در فضاهای شهری ایفا کند.

دست‌فروشان: به‌طور کلی، باید گفت دست‌فروشان افرادی‌اند که محل کارشان را به خیابان یا فضاهای عمومی می‌آورند و با به دست گرفتن اجناس یا پهن کردن بساطشان در سطح برخی معابر و نقاط پرتردد شهر به‌صورت روان و شناور یا ثابت و ساکن امرارمعاش می‌کنند. این افراد کاسبانی‌اند که مکان ثابت و دائمی ندارند و به‌راحتی می‌توانند از جایی به‌جای دیگر بروند (نایی و همکاران، ۱۳۹۸، ۲۵۱). باید گفت که به‌رغم قدمت دیرینه‌ی دست‌فروشی در فرهنگ ایرانی، متأسفانه هنوز شناختی جامع نسبت به آن وجود ندارد. شکست برنامه‌ها یا طرح‌های مرتبط با پدیده‌ی دست‌فروشی و متعاقب آن رشد شتابان دست‌فروشی شاهده‌ی بر ادعاست؛ بر این اساس، قبل از تدوین برنامه‌های قابل‌اجرا و مؤثر در ارتباط با دست‌فروشی ابتدا باید زمینه‌ها یا ابعاد مختلف وقوع این پدیده را شناسایی کرد تا بتوان در مطالعات بعدی راهکارهای مطلوب بهره‌گیری از آن را ارائه نمود (همان، ۲۴۷)؛ بنابراین می‌توان با مدنظر قرار دادن پتانسیل‌های دست‌فروشان شهری در زمینه بهبود شرایط اقتصادی و اجتماعی جامعه، پروژه‌هایی را به‌منظور سامان‌دهی آنان در شهرها تعریف کرد.

کسبه و مغازه‌داران: کاربری تجاری در شهرها دارای تنوع بسیار است و به‌طور کلی به دو دسته عمده‌فروشی و خرده‌فروشی تقسیم می‌شود. هر یک از این دو نیز به انواع گوناگونی طبقه‌بندی می‌شوند که برحسب فعالیت کارکردی و نوع مشتری با یکدیگر مغایر یا مکمل هستند (سعیدنیا، ۱۴۰۰، ۷۲). می‌توان گفت مغازه‌دار شخصی است که صاحب‌دکانی در بازار، خیابان اصلی، خیابان فرعی و کوچه می‌باشد که از طریق آن دکان به تجارت می‌پردازد. جلب رضایت و توافق با مالکانی که مغازه‌هایشان در مسیر اجرای پروژه قرار دارند و همچنین قیمت‌گذاری منصفانه املاک آنان در پروژه‌های تملیک از مهم‌ترین حقوق این گروه در پروژه‌های عمران شهری می‌باشد.

عابران: پیاده‌روی بخشی از همه سفرهای شهری است و بیشتر افراد حداقل در قسمتی از طول سفرهای خود پیاده‌اند. باوجوداین، حقوق و نیازهای اساسی افراد پیاده در بسیاری موارد و به‌واسطه عوامل گوناگون نادیده گرفته می‌شود. از یکسو امکانات و تسهیلات

تخصیص یافته به سیستم پیاده‌روی آن قدر ناچیز است که به هیچ‌روی تناسبی با جایگاه و سهم آن در حمل‌ونقل شهری ندارد و از سوی دیگر به علت پایین بودن سطح عمومی آگاهی‌های ترافیکی، فرد پیاده حقوق حقه‌ی خویش را پایمال یافته و گاهی خود نیز به‌عنوان متخلف در صحنه‌های مختلف ترافیکی ظاهر می‌شود (تقوایی و همکاران، ۱۳۹۴، ۶). برای نظم‌بخشی به چگونگی عبور عابرین در معابر داخلی شهری لازم است عبور عابرین پیاده در معابر شهری سامان‌دهی گردیده و معابر پیاده به‌عنوان یکی از ابزارهای مهم مدیریت شهر و طراحی شهری مورد توجه قرار گیرد (درویشی، ۱۳۹۵، ۱۱۱). همچنین با زمان‌بندی درست و انتخاب فصل مناسب برای اجرای پروژه‌های توسعه شهری می‌توان از ایجاد اختلال در حرکت عابران جلوگیری کرد.

نسل‌های آینده: حقوق نسل‌های آینده در واقع حقوقی است که به‌موجب آن منافع یک نسل اعم از طبیعی و فرهنگی که از نسل قبل به ارث رسیده است، به نسل آینده انتقال می‌یابد، که به‌موجب آن حفاظت از منابع طبیعی تجدیدپذیر و حمایت از اکوسیستم و جریان‌های تقویت‌کننده حیات و علاوه بر آن حمایت از دانش بشر و فرهنگ و هنر به‌عنوان یک ضرورت تلقی می‌شود و مستلزم اجتناب از فعالیت‌های زیان‌آور و غیرقابل جبران آن بر طبیعت و میراث فرهنگی است (پورهاشمی و همکاران، ۱۳۹۵، ۱۷۵). عدالت بین نسلی مقتضای آن است که نسل حاضر اطمینان حاصل نماید که تصمیمات و اقداماتش، ضمن اینکه نیازهای او را برآورده می‌سازد، به نیازها و حقوق نسل‌های آینده نیز لطمه‌ای وارد نمی‌سازد؛ به عبارت دیگر، حقوق، منافع و نیازهای نسل‌های حاضر و آینده باید با هم و به صورت عادلانه حفظ گردد؛ زیرا نادیده گرفتن این حق، برخلاف نظر شارع و رواداشتن ظلم و ستم به نسل‌های آینده خواهد بود و علاوه بر اینکه مسئولیت و ضمان متوجه نسل فعلی خواهد بود، حاکم اسلامی نیز وظیفه دارد جهت حفظ حقوق آیندگان تدابیر و اقدامات لازم را مدنظر قرار دهد (فیروزی، ۱۳۹۹، ۸۰)؛ بنابراین در نظر گرفتن مباحثی همچون عدالت بین نسلی، توسعه پایدار، حقوق زیست‌محیطی و ... از مهم‌ترین حقوق نسل‌های آینده در پروژه‌های عمران شهری می‌باشند.

در پایان این بخش از پژوهش، مصادیق حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری به شرح جدول ۳ جمع‌بندی و ارائه می‌گردد:

جدول ۳. حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری

معلولین	
<ul style="list-style-type: none"> - طراحی و ساخت پروژه بدون مانع و قابل دسترسی آسان برای معلولین؛ - ایجاد مبلمان شهری و تجهیزات ویژه معلولین در پروژه‌ها؛ - تأکید بر تأمین امنیت معلولان جسمی و حرکتی در طراحی و ساخت پروژه‌ها؛ - جانمایی و اختصاص محل‌های ویژه برای توقف خودروی معلولین. 	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
سالمنندان	
<ul style="list-style-type: none"> - طراحی پروژه بر اساس اصل برقراری تعاملات اجتماعی و از بین رفتن حس تنهایی؛ - تجهیز فضاهای عمومی پروژه به منظور راحتی سالمنندان؛ - طراحی پروژه باهدف ایجاد تحرک و پیشگیری از ناتوانی‌های ناشی از کم‌تحرکی؛ - جایگذاری پله‌برقی و آسانسور در پروژه به منظور دسترسی راحت سالمنندان؛ - نصب و به‌کارگیری صحیح تابلوهای راهنمایی، علائم و اطلاع‌رسانی. 	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
کودکان	
<ul style="list-style-type: none"> - تأمین امنیت فیزیکی و روانی کودکان در طراحی و ساخت پروژه‌ها؛ - در دسترس بودن طیف متنوعی از خدمات و فعالیت‌های دوستدار کودک در پروژه‌ها؛ - در نظر گرفتن فضاهای بازی خلاق و فعال برای کودکان در پروژه‌ها؛ - در نظر گرفتن اصل امکان نظارت والدین بر فعالیت کودکان در پروژه‌های شهری؛ - طراحی پروژه به نحوی که حداکثر ایمنی برای کودکان در آن لحاظ شده باشد؛ 	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
زنان	
<ul style="list-style-type: none"> - طراحی پروژه به نحوی که کم‌ترین امکان وقوع خشونت علیه زنان در آن‌ها وجود داشته باشد؛ - روشنایی و نورپردازی مناسب پروژه‌های تعریف شده به منظور حضور امن و راحت زنان؛ - تعریف پروژه‌های ویژه بانوان همانند پارک بانوان به منظور راحتی آن‌ها؛ - رعایت اصل امکان دیده شدن در ساخت پروژه‌های شهری؛ - نیازسنجی و نظرسنجی از اقشار زنان درباره محتوا و نحوه اجرای پروژه‌های عمران شهری. 	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
دست‌فروشان	

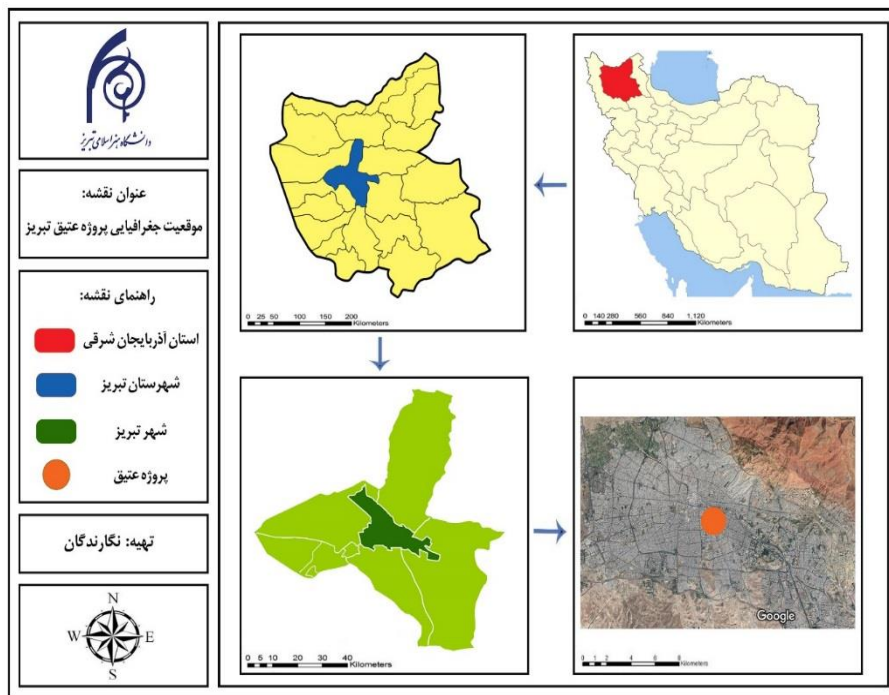
<p>- راه‌اندازی بازارچه‌های خوداشتغالی؛</p> <p>- شناسنامه‌دار کردن دست‌فروشان شهری در محدوده پروژه‌ها؛</p> <p>- برنامه‌ریزی فضایی مؤثر، کارآمد و کاربردی به‌منظور ساماندهی دست‌فروشان؛</p> <p>- ایجاد و گزینش مکان‌ها و پهنه‌های ویژه برای فعالیت دست‌فروشان به‌ویژه در مناطق کم‌درآمد.</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
کسبه و مغازه‌داران	
<p>- نظرسنجی و نظرخواهی از کسبه و مغازه‌داران قبل از ایجاد پروژه‌هایی که ممکن است کسب‌وکار آنان را مختل کند؛</p> <p>- جلب رضایت و توافق با مالکانی که مغازه‌هایشان در مسیر اجرای پروژه قرار دارند؛</p> <p>- قیمت‌گذاری منصفانه املاک مغازه‌دارانی که باید در راستای اجرای پروژه تملیک شود؛</p> <p>- پرهیز از طولانی‌شدن احداث پروژه‌های شهری در راستای جلوگیری از مزاحمت برای کسبه.</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
عابران	
<p>- جلوگیری از سد معبر توسط اشخاص و مغازه‌داران؛</p> <p>- تمهیدات مناسب جهت تردد راحت گروه‌های ویژه همچون معلولین، سالمندان، کودکان و ...</p> <p>- نورپردازی مناسب مسیر عابران در شب و افزایش حس امنیت؛</p> <p>- جانمایی مناسب مبلمان شهری در مسیرهای عابران؛</p> <p>- استفاده از مصالح مناسب و استاندارد در مسیر عابران؛</p> <p>- توجه به مباحث امنیتی و ایمنی در طراحی مسیرهای عابرپایاده.</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>
نسل‌های آینده	
<p>- رعایت اصول توسعه پایدار در ایجاد پروژه‌های شهری؛</p> <p>- رعایت حقوق زیست‌محیطی نسل‌های آینده در طراحی و برنامه‌ریزی پروژه‌های عمران شهری؛</p> <p>- لزوم تهیه پیوست زیست‌محیطی برای پروژه‌های شهری؛</p> <p>- طراحی و احداث پروژه‌های شهری سازگار با محیط‌زیست؛</p>	<p>مصادیق در پروژه‌های عمران شهری</p>

(مأخذ: یافته‌های پژوهش)

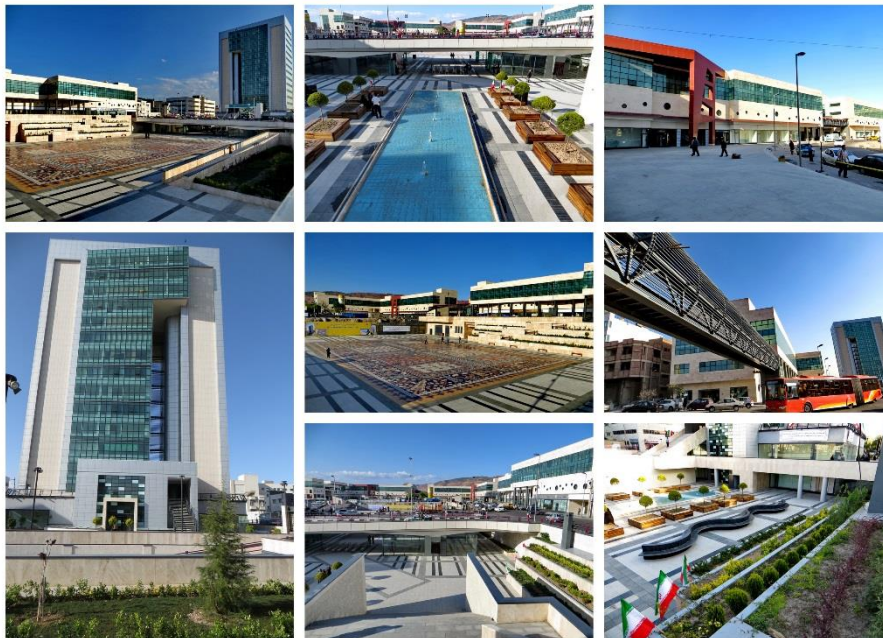
محدوده پژوهش

طرح موضعی عتیق یکی از چندین طرح توسعه‌ی مجدد زمین در شهر تبریز است که بعد از انقلاب اسلامی در بافت قدیمی و تاریخی شهر، انجام شده است. محدوده‌ی این طرح از

غرب به خیابان شهید بهشتی (منصور سابق)، از شرق به مسجد کبود، از جنوب به خیابان امام خمینی و از شمال به خیابان مدرس (بهادری سابق) محدود شده است. طرح عتیق با تملک بالغ بر ۳۰۰ واحد مسکونی، تجاری و خدماتی با اعتباری بالغ بر ۱۵۵ میلیارد تومان در سال ۱۳۸۹ انجام شده است. این پروژه محدوده‌ای به مساحت ۲۰ هکتار را پوشش می‌دهد (میرغلامی و همکاران، ۱۳۹۷، ۳۴). این پروژه که در ابتدا به منظور دوام حیات فعال شهری در بخش تاریخی و قدیمی شهر و مصون نگه‌داشتن ارزش‌های ماندگار آن از گزند آسیب‌ها طراحی شده بود به علت طولانی شدن زمان احداث و همچنین مورد استقبال قرار نگرفتن پروژه از طرف مردم در عمل نتوانست نقش‌آفرینی مطلوب و مؤثری در شهر داشته باشد و حتی در مواردی باعث نارضایتی شهروندان نیز گردید.

شکل ۲. موقعیت جغرافیایی محدوده مورد مطالعه (مأخذ: یافته‌های پژوهش)

شکل ۳. پروژه عتیق شهر تبریز (مأخذ: tabrizmodern.blogfa.com)

بحث و ارائه یافته‌ها

بر اساس پیمایش‌های میدانی که بر اساس مشاهده و مصاحبه با ساکنان، کسبه و استفاده‌کنندگان از پروژه عتیق انجام گردید، بعد از جمع‌بندی و تحلیل داده‌های جمع‌آوری‌شده، توضیحات مربوط به قواعد فقهی، اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه عتیق شهر تبریز به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

تحلیل قواعد فقهی در پروژه عتیق

در این بخش از پژوهش، قواعد فقهی «تسلیط»، «لاضرر و لااضرار»، «لااخراج»، «نفی سبیل»، «مصلحت»، «اهم و مهم»، «اتلاف» و «تسبیب» در پروژه عتیق شهر تبریز مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است که توضیحات مربوط به هر قاعده به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

قاعده تسلیط: برخی از ساکنان و کسبه‌ای که در محل احداث این پروژه ساکن بودند یا مغازه داشتند ناگزیر بودند ملک خودشان را به فروش برسانند و به محله‌های دیگر نقل مکان کنند. همچنین در فرآیند احداث این پروژه برخی از مالکان و کسبه علی‌رغم میل باطنی مجبور به واگذاری املاکشان شدند که در آن زمان باعث چالش‌هایی بین آن‌ها و مدیریت شهری گردید.

قاعده لاضرر و لاضرار: اجرای این پروژه با کم‌ترین نظرخواهی از مردم ساکن در بافت قدیمی این محل صورت گرفته است همچنین برخی از بلندمرتبه‌سازی‌ها باعث ایجاد خرداقلیم و سایه‌اندازی بر خانه‌های اطراف شده است. در رابطه با رعایت حریم و اشرافیت در این پروژه نیز می‌توان گفت در برخی از ساختمان‌های جدیدی که در این پروژه ساخته شده است این مورد به‌طور کامل رعایت نشده است.

قاعده لاحرج: از لحاظ مدت اجرا و بهره‌برداری این پروژه به‌قدری طولانی شده است که در طی سال‌های احداث، مشکلات و سختی‌هایی را از لحاظ ایجاد آلودگی‌های صوتی و سد نمودن مسیر عبور و مرور برای ساکنان و عابران به وجود آورده است. از بعد زیست‌محیطی نیز پروژه عتیق دارای ضعف‌هایی است مجموعه دارای فضای سبز اندکی است فقط پارک خاقانی در مجاورت این مجموعه از قبل وجود داشته که محلی برای نشستن افراد میان‌سال و کهن‌سال می‌باشد که وسعت آن نیز بسیار کم است. از جنبه‌های مثبت این پروژه که باعث راحتی شهروندان شده است می‌توان گفت با احداث این پروژه دسترسی به پایانه‌های درون‌شهری به سهولت صورت می‌گیرد. همچنین بافت معاصر سازی شده است و پیاده‌مداری در فضاها ایجاد شده است.

قاعده نفی سبیل: در طراحی پروژه عتیق بیشتر از الگوی معماری و شهرسازی غربی به‌جای الگوگیری از مدل شهرسازی ایرانی - اسلامی بهره گرفته شده است. هرچند برخی از مظاهر فرهنگ ایرانی - اسلامی مانند سنگفرش میدان که با الهام از طرح چهار باغ ایرانی

طراحی شده است را می‌توان در این پروژه مشاهده کرد ولی به حدی نیست که بتوان کل پروژه را در دسته‌ی پروژه‌های مبتنی بر شهرسازی اسلامی جای داد.

قاعده مصلحت: هرچند می‌توان در فرآیند ابتدایی تهیه و تصویب پروژه عتیق برای شهر تبریز، در نظر گرفتن مصلحت عمومی را مشاهده و درک کرد ولی در عمل با کاستی‌هایی که این پروژه داشت و مشکلاتی که در زمان اجرای پروژه برای مردم شهر تحمیل کرد می‌توان گفت از مزیت‌های این مصداق در طی سالیان اجرای پروژه کاسته شده است.

قاعده اهم و مهم: از لحاظ ترجیح دادن مصالح عمومی بر مصالح فرد یا عده‌ای محدود در پروژه‌ی عتیق می‌توان گفت بر اساس تملک‌هایی که در طول سالیان دراز به‌منظور اجرای پروژه انجام گرفته و چالش‌هایی که با برخی مالکان که حاضر به واگذاری ملکشان برای احداث پروژه نبوده‌اند اتفاق افتاده است و درنهایت با دخالت ابزارهای قانونی به سرانجام رسیده است می‌توان کاربرد این قاعده فقهی در پروژه عتیق را مشاهده کرد.

قاعده اتلاف: در پروژه عتیق می‌توان مشاهده کرد که برخی از ساختمان‌های احداث شده در این پروژه باعث ممانعت دید و نور و برخی مزاحمت‌های دیگر برای املاک و خانه‌های مجاور پروژه شده است به نحوی که می‌توان گفت باعث اتلاف مال آنان شده است. در این پروژه تا حد زیادی سازگاری کاربری‌ها رعایت شده است و کاربری و فعالیت خاصی که ناسازگاری با کاربری‌های دیگر داشته باشد مشاهده نمی‌شود. همچنین بناهای باارزش واقع در بافت حفظ شده‌اند اما به نحوی است که از بافت جدا شده یا در بین ساختمان‌های این پروژه محصور شده‌اند که مسجد کریم‌خان از آن جمله است.

قاعده تسبیب: از لحاظ نفوذپذیری بافت می‌توان مشاهده کرد که کوچه‌هایی که عرض کمی داشتند، تعریض شده و به مترژهای استاندارد رسیده‌اند، پارکینگ‌ها نیز در مقیاس و اندازه مناسب طراحی شده‌اند. در رابطه با وجود نظارت بر احداث پروژه به نحوی که باعث ناامنی نشود می‌توان گفت میدان طراحی شده در پروژه عتیق در مقطعی از زمان محل تجمع

معتادان شده بود که با اقدامات انجام گرفته توسط نهادهای ذی ربط و با جمع‌آوری معتادان، امنیت پروژه ارتقاء پیدا کرده است.

تحلیل اخلاق اسلامی در پروژه عتیق

در این بخش از پژوهش، اصول اخلاقی در رابطه با حقوق چهارگانه که «در ارتباط با خدا»، «در ارتباط با انسان»، «در ارتباط با نفس» و «در ارتباط با طبیعت» می‌باشد در پروژه عتیق شهر تبریز مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است که توضیحات مربوطه به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

در ارتباط با خدا: به راحتی هر بیننده و استفاده‌کننده‌ای از فضاهای پروژه عتیق می‌تواند دریابد که پروژه مذکور به صورت مدرن طراحی شده است، در صورتی که در معماری سنتی است که می‌توان مصداق خدامحوری در کالبد معماری را مشاهده کرد. به وضوح می‌توان دریافت که در معماری این پروژه وحدت در کثرت و کثرت در وحدت، تزیینات اسلامی، همگونی درون و برون و ... جایی ندارد.

از دیگر جلوه‌های خدامحوری، عبادت و کمال‌طلبی در معماری سنتی را می‌توان در حکم مطالب قرآنی در قسمت‌های مختلف بناها و جهت‌گیری این بناها به سمت قبله و اشاره به اصل اساسی توحید، عبادت و عبودیت دانست (ولی‌زاده اوغانی و وفایی پورسرخابی، ۱۳۹۷، ۱۱ و ۱۰) که بر اساس مشاهدات و بررسی‌های میدانی چنین جلوه‌هایی را در طراحی این پروژه کمتر می‌توان مشاهده کرد. فقط می‌توان به مسجد قدیمی کریم‌خان که در قسمت شمالی میدان قرار دارد و مربوط به عصر قاجار است اشاره کرد که بعد از بازسازی در قسمت شمالی میدان دست نخورده باقی مانده است.

در ارتباط با انسان: ارزیابی تحلیل‌های انجام‌شده درباره‌ی نمود ارزش‌های اخلاقی و حقوقی در معماری این پروژه نشانگر این امر است که انسان، حقوق و ارزش‌های وی در برخی موارد مورد توجه بوده است و در برخی موارد رعایت نشده است. از لحاظ تعادل و توازن در پلان و نما، و قرارگیری هر چیزی در جای خود می‌توان گفت این موارد تا

حدودی رعایت شده‌اند ولی از لحاظ حفظ حریم افراد، محرمیت، کنترل دید و اشرافیت و هماهنگی واحدهای مسکونی جدید با دیگر واحدهای مسکونی مجاور، در کالبد معماری نمود نیافته تا از منابع طبیعی نظیر نور آفتاب، هوا، آب و... همه افراد استفاده یکسان داشته باشند. در رابطه با رعایت حقوق اقشار کم‌توان مانند معلولان، سالمندان، کودکان و ... نیز در طراحی این پروژه می‌توان گفت توجه اندکی به این اقشار و نیازهای آنان شده است.

در ارتباط با نفس: در معماری سنتی و بومی است که می‌توان تواضع و عدم خودنمایی را به وضوح مشاهده و درک کرد در صورتی که هر فردی عادی با یک‌بار مشاهده و استفاده از پروژه عتیق می‌تواند دریابد که این پروژه به صورت مدرن طراحی شده است و شاید همین دلیل عاملی باشد که بتوان درصد کمی برای مصداق تواضع و عدم خودنمایی در این پروژه در نظر گرفت. در رابطه با عدالت فضایی نیز می‌توان گفت هرچند تعادل فضایی در این پروژه رعایت شده است ولی سایر معیارهای عدالت فضایی مورد کم‌توجهی قرار گرفته است. در رابطه با معیار خیرخواهی در برنامه‌ریزی، طراحی و اجرای پروژه نیز می‌توان گفت هر پروژه‌ای که در ابتدا برای توسعه در نظر گرفته می‌شود حتماً بر اساس اصل خیرخواهی و در نظر گرفتن منفعت عمومی پایه‌گذاری می‌گردد که در رابطه با پروژه عتیق می‌توان گفت که این پروژه نیز قطعاً بر اساس خیرخواهی و توجه به منفعت عمومی برای شهر تبریز تعریف شده است هرچند در طی فرآیند احداث مشکلاتی را برای ساکنان، کسبه، عابران و ... به وجود آورد است ولی در کل می‌توان گفت اصل خیرخواهی عمومی را در این پروژه می‌توان مشاهده کرد.

در ارتباط با طبیعت: در پروژه عتیق که به صورت مدرن طراحی و ساخته شده است می‌توان مشاهده کرد که توجه به محیط و طبیعت کم‌رنگ‌تر از گذشته شده است و مصادیق احترام به طبیعت همچون استقرار پروژه بر اساس وضعیت اقلیمی، جهت‌گیری مناسب پروژه و بهره‌گیری از انرژی‌های تجدیدپذیر، مصالح و سازه بوم‌آورد در این پروژه کمتر دیده می‌شود. همچنین در رابطه با پروژه عتیق می‌توان گفت در طی زمان

طولانی مدت احداث این پروژه مواردی از آلودگی‌های محیطی از جمله گردوغبار مصالح ساخت‌وساز باعث آسیب‌هایی به محیط اطراف و شهروندان شده است.

تحلیل حقوق شهروندی در پروژه عتیق

در بخش سوم از تجزیه و تحلیل‌های پژوهش، حقوق شهروندی گروه‌های «معلولین»، «سالمندان»، «کودکان»، «زنان»، «دست‌فروشان»، «کسبه و مغازه‌داران»، «عابران» و «نسل‌های آینده» در پروژه عتیق شهر تبریز مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است که توضیحات مربوط به حقوق شهروندی هر گروه به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

معلولین: اختلاف سطح میدان در پروژه عتیق باعث مشکلاتی برای معلولین شده است که دسترسی آن‌ها به میدان را محدود می‌کند. هرچند در یک سمت از میدان، رمپ ویژه معلولین طراحی شده است ولی درعین حال می‌توانست در سمت دیگر میدان هم رمپ دیگری پیش‌بینی و ایجاد کرد. همچنین در این پروژه تجهیزات ویژه معلولین مشاهده نمی‌شود.

سالمندان: ساختار جدید میدان در پروژه عتیق باعث شده است که سالمندان برای استفاده از آن دچار دشواری شوند که این امر می‌توانست با تعبیه پله‌برقی در میدان باعث راحتی دسترسی این قشر سنی شود. در این پروژه به‌غیر از مبلمان اندکی که برای نشستن تعبیه شده است تجهیزاتی برای ایجاد تحرک در سالمندان ایجاد نشده است.

کودکان: ویژگی میدان طراحی شده در پروژه عتیق به نحوی است که می‌تواند به‌عنوان زمین اسکیت و بازی کودکان مورد استفاده قرار بگیرد. همچنین با اضافه کردن کاربری‌هایی همچون سوپرمارکت، رستوران و کافی‌شاپ در فضاهای تعبیه شده میدان می‌توان تا حدودی شاهد برآورده شدن نیازهای این قشر سنی در پروژه عتیق بود.

زنان: زیر پله‌ها و برخی مکان‌ها در میدان این پروژه با امکان دید و نظارت کم از بیرون، در معرض خطر هستند. همچنین برخی از فضاهای پروژه از نظر روشنایی و نورپردازی در وضعیت مناسبی قرار ندارند که می‌تواند باعث افزایش ناامنی برای زنان استفاده‌کننده از پروژه شود.

دست‌فروشان: قبل از احداث پروژه برخی از دست‌فروشان در این محل مشغول به امرارمعاش بودند ولی این روند در طی سالیان احداث پروژه کمتر شده است به نحوی که دیگر کمتر دست‌فروشی را می‌توان در این محدوده مشاهده کرد. همچنین در این پروژه فضای مشخصی برای دست‌فروشان در نظر گرفته نشده است ولی با توجه به پتانسیل‌های میدان می‌توان فضاهایی را در راستای احیای حقوق این قشر از جامعه در برخی از ایام سال برای آن‌ها در نظر گرفت.

کسبه و مغازه‌داران: به‌طور کلی می‌توان گفت این طرح نتوانسته است حقوق از دست‌رفته کسبه قدیمی را جبران کند. در این مکان، کسبه‌های قدیمی فعالیت داشتند که با اجرای این طرح یا به مکان‌های دیگر رفتند یا صاحب مغازه‌ی جدید در کاربری‌های تجاری احداث شده در این پروژه شدند. در رابطه با کاربری‌های تجاری که در این پروژه احداث شدند نیز می‌توان گفت نتوانستند کارایی لازم را داشته باشند به نحوی که این فضاها مورد استقبال مردم قرار نگرفته و اکثر فضاهای تجاری خالی هستند.

عابران: در فرآیند طولانی مدت احداث این پروژه عابران با مشکلات فراوانی از لحاظ سد معبر و آلودگی‌های صوتی مواجه بوده‌اند که از نکات منفی این پروژه در رابطه با حقوق عابران بوده است. از نکات مثبت این پروژه در رابطه با حقوق عابران نیز می‌توان به احداث ایستگاه مترو در داخل میدان اشاره کرد. همچنین در این پروژه پل هوایی عابر پیاده بین مجتمع‌های تجاری نصب شده است که باعث راحتی و افزایش ایمنی و امنیت شهروندان شده است.

نسل‌های آینده: در رابطه با در نظر گرفتن حقوق نسل‌های آینده در پروژه عتیق بر اساس مصادیق در نظر گرفته شده همچون سازگاری با محیط‌زیست، رعایت اصول توسعه پایدار و در نظر گرفتن عدالت بین نسلی می‌توان گفت تا حد زیادی این حق در این پروژه برآورده نشده است و می‌توان در آینده بروز مشکلاتی را برای نسل‌های استفاده‌کننده بعدی از این پروژه متصور بود.

نتیجه‌گیری

در عصر حاضر پروژه‌های بسیاری به‌منظور توسعه و عمران شهرها برنامه‌ریزی، طراحی و اجرا می‌شوند که ذینفعان مختلفی از جامعه شهری را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در این میان برخی از پروژه‌ها نه تنها تأمین‌کننده نیازهای ساکنان آن شهر نیستند بلکه در مواردی مشکلاتی را نیز برای شهروندان به وجود می‌آورند. بسیاری از پروژه‌های عمرانی تعریف شده در شهرهای ایران بدون توجه به هنجارهای یک جامعه اسلامی که مبتنی بر قواعد دینی، اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی است اجرا شده‌اند. همین عدم توجه به هنجارهای جامعه اسلامی - ایرانی بوده است که باعث شده بسیاری از این پروژه‌ها شکست خورده و استقبال چندانی از آن‌ها توسط شهروندان نشود. نتایج این پژوهش نشان داد که احداث پروژه‌های عمران شهری در ایران نیاز به یک بازخوانی اساسی بر اساس سه بعد احکام اسلامی، اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی دارد تا بتوان در مسیر توسعه‌ی شهری به الگویی دست یافت که بتواند به‌خوبی اهداف مورد انتظار پروژه را برآورده و پیامدها و عوارض منفی آن را نیز به حداقل ممکن برساند. در این پژوهش پروژه عتیق شهر تبریز که یکی از بزرگ‌ترین پروژه‌های نوسازی بافت‌های فرسوده کشور می‌باشد به‌عنوان نمونه مطالعاتی انتخاب گردید. یافته‌های پژوهش نشان داد این پروژه از نظر رعایت قواعد فقهی، اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در سطح پایینی قرار داشته و نتوانسته است به مصادیق این سه بعد، پاسخگویی مناسب و مطلوب داشته باشد.

قواعد فقهی، اصول اخلاقی و حقوق شهروندی ارائه شده در رابطه با پروژه‌های عمران شهری در این پژوهش می‌تواند به‌عنوان الگویی برای سیاست‌گذاران، برنامه‌ریزان،

طراحان و مدیران شهری در فرآیند تعریف و ایجاد پروژه‌ها باشد. در کنار بهره‌گیری از این اصول سه‌گانه باید بحث مشارکت عمومی و توجه به نظرات مردم و ساکنان اطراف یک پروژه نیز مهم شمرده‌شده و مدیریت شهری و دستگاه‌های اجرایی برای این امر جایگاه مناسبی تعریف کنند تا پروژه‌ها بیشترین موفقیت و رضایتمندی را در پی داشته باشند. در این راستا مهم‌ترین گام می‌تواند تعریف جایگاه مناسب برای بررسی آثار و پیامدهای پروژه‌ها به‌خصوص قبل از اجرای آن‌ها در نظام قانونی و تشکیلاتی کشور باشد. به‌عنوان سخن نهایی، اگر این سه اصل یعنی احکام اسلامی، اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در برنامه‌ریزی، طراحی و اجرای پروژه‌های شهری کشورمان مورد توجه قرار گرفته و پیاده‌سازی شود، شاهد پروژه‌هایی با بیشترین کارایی و رضایتمندی عمومی خواهیم بود که مورد استقبال جامعه قرار گرفته و به پروژه‌هایی موفق تبدیل خواهند شد.

ORCID

Asghar Molaie
Hamid Ghaffari

<http://orcid.org/0000-0002-6639-9339>

<http://orcid.org/0000-0003-1635-6071>

منابع

- احمدی، محمدرضا. (۱۳۸۸)، تأملی در: مفهوم، مبانی و اقسام تعهد، پژوهش حقوق و سیاست، سال ۱۱، شماره ۲۶، صص ۴۲-۷.
- اعتماد شیخ‌الاسلامی، سیده فائزه و دلجوان، صدفناز. (۱۳۹۳)، روش مناسب‌سازی محیط شهری برای افراد معلول (راهنمای استفاده از ضوابط و مقررات مناسب‌سازی به‌طور موردی)، صغه، دوره ۲۴، شماره ۶۵، صص ۶۰-۳۵.
- افشار لاهوری، یاسمن، شمسی، عاطفه السادات و کبودرآهنگی، مینا. (۱۳۹۶)، بررسی عوامل تأثیرگذار بر ارتقای حقوق سالمندان در فضاهای شهری دانش‌بنیان، نخستین کنفرانس ملی به‌سوی شهرسازی و معماری دانش‌بنیان، اردیبهشت‌ماه ۱۳۹۶، تهران، ایران.
- بماینان، محمدرضا، ارجمندی، سحر و علی‌محمدی، فرزانه. (۱۳۹۲)، تأثیر اصول فقهی مرتبط با حقوق شهروندی بر پایه‌ی عدل در طراحی مسکن (نمونه موردی: سه مورد از خانه‌های ایرانی-اسلامی)، فصلنامه مطالعات شهر ایرانی-اسلامی، شماره ۱۲، صص ۱۰۰-۸۹.
- پورهاشمی، سیدعباس، دبیری، فرهاد و زارعی، سحر. (۱۳۹۵)، شکل‌گیری و توسعه مفهوم «حقوق نسل‌های آینده» در حقوق بین‌الملل محیط‌زیست، علوم و تکنولوژی محیط‌زیست، دوره ۱۸، شماره ۳، صص ۱۷۸-۱۶۳.
- تقوایی، علی‌اکبر، صبا، شیخی و کوخانی، طاهره. (۱۳۹۴)، ارزیابی عوامل مؤثر بر حقوق عابران پیاده با توجه به اصول حقوق شهروندی در اسلام، فصلنامه علمی-پژوهشی نقش جهان، شماره ۳-۵، صص ۱۷-۵.
- حبیبی، سیدمحسن، عزتیان، شهره و محق‌نسب، عنایت‌اله. (۱۳۹۷)، آموزه‌های مشارکت کودکان در فرآیند طراحی فضای شهری دوستدار کودک مطالعه موردی: شهر سده لنجان، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۲۹، صص ۱۲۰-۱۱۱.
- حیدری، محمدتقی، محمدی، شهرام و رحمانی، مریم. (۱۴۰۰)، پایش نظریه حق به شهر در بازتولید فضای شهر دوستدار سالمند (مطالعه موردی: بافت فرسوده بخش مرکزی شهر زنجان)، پژوهش‌های جغرافیای انسانی، دوره ۵۳، شماره ۱، صص ۲۱۲-۱۹۵.

خادم‌الحسینی، احمد و شیرخانی، حسنیه. (۱۳۹۳)، بررسی محدودیت‌های حضور زنان در فضاها
عمومی شهری (مطالعه‌ی موردی: شهر شاهین شهر)، مطالعات جامعه‌شناختی شهری (مطالعات
شهری)، دوره ۴، شماره ۱۰، صص ۱۹۲-۱۶۵.

درویشی، یوسف. (۱۳۹۵)، نگاهی تحلیلی میدانی بر چالش‌های کالبدی پیاده‌روها در شهر اردبیل،
مطالعات هنر و معماری، سال ۲، شماره ۵ و ۴ (پیاپی: ۱۲ و ۱۱)، صص ۱۱۷-۱۱۱.

رحمانی‌نیا، حجت اله و مجتهدسلیمانی، ابوالحسن. (۱۳۹۹)، امکان‌سنجی شناسایی حق انسان بر نفس
به‌موجب قاعده سلطنت (تسلیط)، مبانی فقهی حقوق اسلامی، سال ۱۳، شماره ۲۵، صص ۱۷۹-
۱۶۱.

دیلمی، احمد و جلیلی مراد، آیت‌الله. (۱۳۹۹)، قاعده اهم و مهم و کارکردهای حقوقی آن، حقوق
اسلامی، سال ۷، شماره ۶۶، صص ۲۶-۷.

سعیدی، مهرداد. (۱۳۹۷)، تملک قهری اراضی از طرف شهرداری‌ها در ققه امامیه و حقوق ایران با
تأکید بر آراء قضایی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق خصوصی، دانشگاه علوم
قضایی و خدمات اداری.

سیفیان، محمدکاظم. (۱۳۷۷)، قاعده لاضرر و رعایت آن در اصول معماری و شهرسازی اسلامی،
هنرهای زیبا، دوره ۳، صص ۷۷-۷۳.

شاطریان، محسن، اشنویی، امیر و گنجی‌پور، محمود. (۱۳۹۵)، بررسی مناسب‌سازی فضاها شهری
جهت دسترسی معلولین و جانبازان نمونه موردی: ادارات دولتی شهر کاشان، مجله آمایش
جغرافیایی فضا، سال ۶، شماره مسلسل ۲۲، صص ۷۶-۵۹.

شکاری، روشنگری، ملیحی، سیدحمیدرضا و ممتازنیا، محمدسعید. (۱۳۹۶)، واکاوی فقهی آیه نفی سبیل
و ادله هم‌سو و شمول آن نسبت به مناصب انتخابی در دولت مدرن، پژوهش‌نامه قرآن و
حدیث، شماره ۲۱، صص ۴۶-۳۱.

شکوهِ‌بیدهندی، محمدصالح. (۱۳۹۲)، از فکر تا عمل فرآیند برنامه‌ریزی و اجرای پروژه‌های شهری
تهران، منظر، شماره ۲۴، صص ۲۷-۲۵.

صفائی، شهرام و جلالی، محمود. (۱۴۰۱)، جایگاه «قاعده نفی سبیل» از منظر قانون اساسی و روابط
بین‌الملل ایران، فصلنامه مطالعات حقوق عمومی، دوره ۵۲، شماره ۲، ۹۸۳-۹۶۵.

جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های...؛ مولائی و غفاری | ۱۷۳

- صفری، حامد، زمانی، بهادر و ربانی خوراسگانی، علی. (۱۳۹۹)، تحلیل ابعاد و عوامل تأثیرگذار بر فرآیند صورت‌بندی دستورالعمل اخلاق حرفه‌ای برنامه‌ریزی شهری در ایران، *جغرافیا و برنامه‌ریزی محیطی*، سال ۳۱، پیاپی ۸۰، شماره ۴، صص ۷۰-۴۳.
- طاهری، محسن. (۱۳۹۵)، *نقد و بررسی جایگاه حقوق شهروندی در نظام حقوقی ایران با نگاهی به منشور حقوق شهروندی*، همایش ملی تبیین حقوق شهروندی، دوره ۲، صص ۱۳-۱.
- علیزاده‌ثانی، محسن، مدهوشی، مهرداد و محبی، لیلا. (۱۳۹۳)، رابطه‌ی صداقت رفتاری با اثربخشی رهبران در سازمان‌ها، *فصلنامه اخلاق در علوم و فناوری*، سال ۹، شماره ۲، صص ۹-۱.
- عندلیب، حسین. (۱۳۹۷)، بررسی و تبیین اصول و قواعد شهرسازی از منظر فقه اسلامی، *دو فصلنامه علمی-اختصاصی معارف فقه علوی*، سال ۴، شماره ۶، صص ۲۶-۵.
- فاضلی، نعمت‌الله و ضیاچی و محدثه. (۱۳۹۳)، شهر دوستدار زن (شناسایی معیارهای شهر دوستدار زن از نظر متعلق به پایگاه‌ها و گروه‌های مختلف اجتماعی تهران)، *جامعه پژوهی فرهنگی*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال ۵، شماره ۳، صص ۵۵-۸۵.
- فیروزی، مهدی. (۱۳۹۹)، *بررسی فقهی و حقوقی عدالت به‌عنوان مبنای حقوق نسل‌های آینده*، فصلنامه علمی-پژوهشی فقه، سال ۲۷، شماره ۴، شماره پیاپی ۱۰۴، صص ۸۸-۶۱.
- قربانی، زینب و ضیحی، حسین. (۱۳۹۹)، *سنجش وضعیت اخلاق حرفه‌ای بر اساس مناطق شهر اصفهان از دیدگاه مدیران شهری*، نشریه علمی «مدیریت اسلامی»، سال ۲۸، شماره ۳، صص ۱۲۳-۹۹.
- کربلایی حسینی‌غیاثوند، ابوالفضل و سهیلی، جمال‌الدین. (۱۳۹۲)، *بررسی ویژگی‌های شهر دوست‌داشتنی از نگاه کودکان مطالعه‌موردی: منطقه دو شهرداری قزوین*، فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات شهری، شماره ۹، صص ۶۸-۵۹.
- محمدیان، بهزاد، زارعی‌متین، حسن، باباشاهی، جبار و یزدانی، حمیدرضا. (۱۳۹۷)، *تواضع درون‌سازمانی: شایستگی محوری در رهبری سازمان‌های عصر جدید*، فصلنامه مدیریت دولتی، دوره ۱۰، شماره ۴، صص ۵۸۲-۵۶۳.
- میرمعزی، سیدحسین. (۱۳۹۵)، *اخلاق اسلامی و مذهب اقتصادی اسلام*، فصلنامه علمی پژوهشی *اقتصاد اسلامی*، سال ۱۶، شماره ۶۲، صص ۵۹-۳۳.
- میرغلامی، مرتضی، کی‌نژاد، محمدعلی و علیزاده، بهرام. (۱۳۹۷)، *ارزیابی عدالت فضایی در توسعه‌ی مجدد فضاهای موردپژوهی: طرح موضعی عتیق شهر تبریز*، ماهنامه *باغ نظر*، سال ۱۵، شماره ۶۷، صص ۵۲-۴۳.

- مولانیا، فاطمه. (۱۳۹۴)، بررسی فقهی و حقوقی قانون تملک شهرداری‌ها، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق اسلامی، دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی.
- ملک‌پور اصل، بهزاد و دستواره، فرشته. (۱۳۹۸)، کدهای اخلاق حرفه‌ای در برنامه‌ریزی، فصلنامه توسعه پایدار محیط جغرافیایی، سال ۱، شماره ۳، صص ۸۵-۷۰.
- نایی، هوشنگ، سعیدی، علی اصغر و توکلی‌راد، مهرداد. (۱۳۹۸)، زمینه‌های شکل‌گیری دست‌فروشی در شهر رشت، بررسی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۱۰، شماره ۲، صص ۲۶۹-۲۴۵.
- نظرزاده، عبدالله. (۱۳۹۲)، مصلحت و نقش آن در استنباط احکام شرعی و حکومتی، سیاست متعالیه، سال ۱، شماره ۱، صص ۷۸-۵۹.
- وفادار نصرالله‌زاده، مریم. (۱۳۹۹)، بررسی احکام شهرسازی با رویکرد کاربری مسکونی، دو فصلنامه علمی مطالعات فقه اسلامی و مبانی حقوق، سال ۱۴، شماره ۴۱، صص ۲۷۵-۲۵۱.
- ولی‌زاده اوغانی، محمدباقر و وفايي پورسرخايبی، الناز. (۱۳۹۷)، اخلاق و ارتباط آن با معماری، دو فصلنامه علمی- پژوهشی اندیشه‌ی معماری، سال ۲، شماره ۴، صص ۱۸-۱.
- هزارجریبی، جعفر و امانیان، ابوالفضل. (۱۳۹۰)، آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن، مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای، سال ۳، شماره ۹، صص ۱۸-۱.

[https:// tabrizemodern.blogfa.com](https://tabrizemodern.blogfa.com), 1400.

<https://wiki.ahlolbait.com>, 1400.

استناد به این مقاله: مولانی، اصغر، غفاری، حمید. (۱۴۰۱). جایگاه احکام و اخلاق اسلامی و حقوق شهروندی در پروژه‌های عمران شهری (نمونه مطالعاتی: پروژه عتیق تبریز)، فصلنامه برنامه‌ریزی توسعه شهری و منطقه‌ای، ۷(۲۲)، ۱۳۹-۱۷۴.

DOI: 10.22054/urdp.2022.66263.1410

Urban and Regional Development Planning is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License...